

به نام خداوندگار اندیشه

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده تاریخ

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ

گرایش ایران دوره اسلامی

(بررسی اوضاع مذهبی قلمرو سامانی)

استاد راهنما :

سرکار خانم دکتر پروین ترکمنی آذر

استاد مشاور :

آقای دکتر شهرام یوسفی فر

پژوهشگر :

فاطمه محمودی کوهی

اسفند ماه ۱۳۹۰

تقدیر و تشکر:

از همه بزرگوارانی که برای نوشتن این تحقیق مریاری دادند:

از استاد عزیز سرکار خانم دکتر پروین ترکمنی آذربه خاطر همراهی و رهنمودهای گرانبهایشان که اگر زحمات ایشان نبود این تحقیق به ثمر نمی نشست
و نیز از استاد گرامی آقای دکتر شرام یوسفی فربرای راهنمایی های ارزشمندشان، از سرکار خانم دکتر صابره سیاوشی برای کمک ایشان در
ترجمه لغات و اصطلاحات عربی، از زحمات جناب آقای دکتر ربانی زاده، از بهمنگلی دوست گرامی سرکار خانم فربا کاظمی نیا و از
زحمات عمده ی عزیزم و حیات همیشگی دوست و خواهرم شعله ساکن زارم.

تقدیم به:

مادر، پدرم و خواهرم پروین

چکیده

در جوامعی که مذهب نقش مهمی را ایفا می کند روابط با عناصر مذهبی و گروههای مختلف دینی و مذهبی تاثیر بسیاری در همه ارکان جامعه و به ویژه سیاست و عملکرد سیاستمداران، امنیت قلمرو و پیشرفت فرهنگی جامعه دارد. بنابراین بررسی مذهب به عنوان یکی از شاخصه های فرهنگی و تاثیر آن در جامعه امری ضروری است. این پژوهش بر این فرضیه استوار است که سامانیان با به کارگیری سیاست مدارا با دیگر ادیان و مذاهب و دوری از تنش و برخورد با خلفای عباسی توانستند زمینه های

برقراری امنیت فکری را در قلمرو خود فراهم آورند و موجب پیشرفتهائی در زمینه فرهنگ گردند. تلاش بر این است تا فرضیه مزبور را به شیوه توصیفی تحلیلی به اثبات برسانیم.

سامانیان ابتدا تحت تابعیت سیاسی و معنوی خلفای عباسی بودند اما به مرور سیادت سیاسی و سپس معنوی خلفا نزد آل سامان کاهش یافت و در آخر از بین رفت اما این موضوع سبب نگردید سامانیان در مقابل خلفا قرار گیرند، همانطور که مسلمان و حنفی بودن ایشان سبب آزار و تعقیب اقلیت های دینی و فرق اسلامی در قلمرو این خاندان نشد. در دوره اسلامی و به ویژه در مقطع مورد بحث ادیان و مکاتب یهود، زرتشتی، مسیحیت، بودایی، مانوی و مزدکی و علاوه بر اینان فرق مختلف اسلامی از جمله شیعه، خوارج و اهل سنت پیروان خاص خود را در مناطق تحت نفوذ آل سامان داشتند. سامانیان با مدارا و تساهل مذهبی که تا حدی از مختصات فقه حنفی و نیز مولود همزیستی دیرپای ادیان مختلف در خراسان و ماوراءالنهر بود، عملکرد و رفتاری شایسته با ساکنان قلمرو خویش داشتند. در ضمن اینکه سامانیان برای علما و فقهای جامعه احترام زیادی قائل بودند و در سالهای امارت این خاندان این قشر از نزدیکان دربار سامانی بودند. هر چند در سالهایی از حکومت آل سامان اختلاف برخی از علما با امیران سامانی به همکاری ایشان با لشکریان یا دشمنان این خاندان انجامید و در نهایت از علل غیرمستقیم سقوط سامانیان بود.

واژگان کلیدی: سامانیان، خلافت عباسی، علما و فقها، ادیان و فرق، سیاست مذهبی

فهرست مطالب

عنوان.....صفحه

۱. فصل اول: کلیات تحقیق

۱-۱. طرح مسأله..... ۱

۱-۲. سوالات..... ۱

۱-۳. فرضیات..... ۱

۴-۱. قلمرو پژوهش..... ۲

۵-۱. روش پژوهش..... ۲

۶-۱. پیشینه پژوهش..... ۲

۷-۱. بررسی و نقد منابع..... ۴

۲. فصل دوم: تحول سیاسی و مذهبی خراسان و ماوراءالنهر

مقدمه..... ۱۷

۱-۲. موقعیت جغرافیایی خراسان و ماوراءالنهر..... ۱۷

۲-۲. اوضاع سیاسی خراسان و ماوراءالنهر پیش از امارت آل سامان..... ۲۱

۳-۲. پیشینه سیاسی خاندان سامانی..... ۲۲

۴-۲. اوضاع مذهبی خراسان و ماوراءالنهر پیش از به حکومت رسیدن سامانیان..... ۲۶

۵-۲. پیشینه مذهبی خاندان سامانی..... ۳۷

۳. فصل سوم: بررسی حکومت سامانی با تاکید بر روابط با خلفای عباسی

مقدمه..... ۴۰

۱-۳. امیر نصر..... ۴۰

۲-۳. امیر اسماعیل..... ۴۲

۳-۳. امیر احمد بن اسماعیل.....	۴۶
۳-۴. امیر نصر بن احمد.....	۴۷
۳-۵. امیر نوح بن نصر.....	۵۲
۳-۶. امیر عبدالملک بن نوح.....	۵۵
۳-۷. امیر منصور بن نوح.....	۵۵
۳-۸. امیر نوح بن منصور.....	۵۶
۳-۹. امیر منصور بن نوح.....	۵۷
۳-۱۰. امیر عبدالملک بن نوح.....	۵۷
نتیجه.....	۵۸

۴. فصل چهارم: ادیان و فرق در قلمرو سامانی

مقدمه.....	۵۹
۴-۱. ادیان و فرق غیراسلامی.....	۶۱
۴-۱-۱. زرتشتیان.....	۶۱
۴-۱-۱-۱. مراسم و اعیاد.....	۶۳
۴-۱-۱-۲. تعامل سامانیان با زرتشتیان.....	۶۸

۷۰..... ۴-۱-۲. یهودیان.

۷۲..... ۴-۱-۳. مسیحیان.

۷۴..... ۴-۱-۴. بودائیان.

۷۷..... ۴-۱-۵. مانویان، سپیدجامگان، به آفریدیه، خرمدینه.

۸۰..... ۴-۲. مذاهب اسلامی.

۸۰..... مقدمه.

۸۳..... ۴-۲-۱. مذاهب اهل سنت؛ حنفی، شافعی، کرامیه.

۸۵..... ۴-۲-۲. خوارج.

۸۵..... ۴-۲-۳. شیعیان.

۸۶..... ۴-۲-۳-۱. زیدیه.

۹۰..... ۴-۲-۳-۲. اسماعیلیه.

۱۰۲..... ۴-۳. مقربان غیر حنفی دربار سامانی.

۱۰۵..... ۴-۴. کشمکش های مذهبی در خراسان و ماوراءالنهر.

۱۰۶..... ۴-۵. شورشهای با صبغه مذهبی.

۱۰۸..... نتیجه.

۵. فصل پنجم: جایگاه علما و فقها در قلمرو سامانی

مقدمه.....	۱۰۹
۱-۵. روابط امیران سامانی با فقها و علما.....	۱۰۹
۲-۵. مشاغل و مناصب دینی.....	۱۱۶
نتیجه.....	۱۲۰
کلام آخر.....	۱۲۱
کتابنامه.....	۱۲۳

فصل اول

کلیات تحقیق

طرح مسأله

با روی کار آمدن خلافت عباسی تغییراتی در جهان اسلام روی داد؛ مهمترین آن ورود ایرانیان به صحنه سیاست در دربار خلفای عباسی و سپس تشکیل حکومت‌های مستقل ایرانی در قسمت‌های شرقی جهان اسلام بود. از جمله این حکومتها، حکومت ایرانی و مسلمان سامانی بود. با روی کار آمدن این سلسله دوران طلایی ایران شرقی پس از اسلام آغاز گردید. حکومت سامانی از ابتدای زمامداری سیاست اطاعت از خلفای عباسی را در پیش گرفته و به تحکیم پایه های حکومت خویش پرداختند. سامانیان در منطقه تحت نفوذ خود با پیروان دیگر ادیان و فرق مذهبی با مدارا رفتار کردند و فضائی آزاد برای رشد اندیشه و رونق فکری- فرهنگی جامعه فراهم نمودند. سیاست مدارا و سازگاری مذهبی سامانیان بین ارکان جامعه تعادل ایجاد می کرد.

سوالات

سوالاتی که در اینجا مطرح می باشد این است که: علت اتخاذ نمودن سیاست مدارای مذهبی چه بوده است؟ آیا اتخاذ این سیاست را می توان به مذهب امرای سامانی مربوط دانست؟ آیا اتخاذ این سیاست به شرایط و محیط زندگی آنان مربوط می شد؟ ورود فقها و

علمای مذهبی به عرصه سیاست در دولت سامانی چه نتایجی را در امور سیاسی - نظامی قلمرو سامانی در پی داشت؟

فرضیات

هدف از این پژوهش، پاسخ به سوالات بالا می باشد که سعی شد با توجه به منابع موجود اوضاع و ویژگی های مذهبی قلمرو سامانی مورد ارزیابی قرار گیرد. برای نیل به این منظور فرضیات زیر مورد بررسی قرار گرفت:

۱- یکی از علل سیاست مدارای مذهبی سامانیان حنفی بودن ایشان بود. همچنین همزیستی دیرینه پیروان ادیان و فرق در خراسان و ماوراءالنهر و پرورش آل سامان در این دیار از زمینه های آزاد اندیشی و تساهل آنان بود.

۲- علمای مذهبی در حکومت سامانی جایگاه ویژه ای داشتند، آنها در دیوان اوقاف، قضا و حتی منصب وزارت به کار گماشته شدند و تا هنگامی که افرادی با تدبیر و کفایت بودند، امور را با شایستگی انجام می دادند.

قلمرو پژوهش

قلمرو مکانی این تحقیق شامل خراسان و ماوراءالنهر می باشد و به لحاظ زمانی سالهای حکومت آل سامان را از ۲۶۱ه. تا ۳۸۹ه. در بر می گیرد. موضوع پژوهش نیز بررسی اوضاع مذهبی سامانیان است، عمده کار هم به سیاست مذهبی سامانیان و تأثیر آن بر حکومت ایشان و تعامل سامانیان با اقلیت های دینی و مذهبی اختصاص خواهد یافت.

روش پژوهش

با توجه به ماهیت موضوع روش تحقیق در این پژوهش توصیفی تحلیلی خواهد بود. پژوهشگر می کوشد ابتدا موضوع مورد بحث را توصیف و تشریح و سرانجام ابعاد و زوایای مختلف موضوع را تحلیل و تبیین نماید، بدین صورت که ضمن توصیف و تشریح وضعیت مذهبی دوره سامانی و تأثیری که مذهب در جامعه داشته است به تبیین و تحلیل و

تفسیر تاثیر سیاست مذهبی سامانیان بر اوضاع اجتماعی و فرهنگی و نقش تأثیرگذار علمای مذهبی در قلمرو سامانی پرداخته می شود.

پیشینه پژوهش

در باب اوضاع مذهبی دوره سامانی بصورت مستقل کتابی به نگارش در نیامده است و کتابهایی که درباره سامانیان نوشته شده بطور کلی به حکومت این سلسله پرداخته اند. از جمله کتابهایی که درباره سلسله سامانی به نگارش در آمده است؛ تاریخ و تمدن اسلامی در قلمرو سامانیان نوشته محمدرضا ناجی است، در این کتاب نویسنده تاریخ سیاسی و جغرافیای سیاسی قلمرو سامانیان، دیوانسالاری، آموزش و نهادهای آموزشی، علوم، ادیان و فرق و اوضاع اجتماعی قلمرو سامانی را مورد بررسی قرار داده است. بخش ادیان و فرق در این کتاب برای بررسی اوضاع مذهبی قلمرو سامانی مفید بود.

کتاب دیگر تاریخ سامانیان از جواد هروی؛ این کتاب تحقیقی درباب پیشینه سامانیان و تاریخ سیاسی و نظامی این سلسله می باشد و در آن به اوضاع مذهبی توجهی نشده است. بخارا دستاورد قرون وسطی: ریچارد فرای در این کتاب اطلاعات تاریخی - اقتصادی و فرهنگی مفیدی از بخارا و گاه از تمام ماوراءالنهر و درباره پیشینه مذهبی خراسان و ماوراءالنهر اطلاعاتی ارائه می دهد.

یکی دیگر از کتابهای مربوط به دوره سامانیان کتاب سامانیان از احمد علی محبی است: نویسنده تاریخ سامانیان را از زمان سامان خدات نیای سامانیان تا به امارت رسیدن امیر اسماعیل نقل کرده و پس از آن حوادث سیاسی و نظامی دوره هر امیر را به تفکیک مورد ارزیابی قرار داده و در پایان هر فصل شمه ای از رفتار و کردار آن امیر بیان نموده، همچنین اوضاع فرهنگی و اجتماعی این دوره مورد بررسی قرار گرفته و فصلی نیز به وزراء، سرداران، دانشمندان و شعرای دوره سامانی اختصاص داده است. این کتاب به اوضاع مذهبی سامانیان توجه چندانی ننموده و اوضاع فرهنگی نیز به صورت مختصر نقل شده است. کتاب دیگر تاریخ تحولات سیاسی - اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سامانی از ابوالقاسم فروزانی است که نویسنده جغرافیای تاریخی ماوراءالنهر، آغاز قدرت

یابی سامانیان و ترقی ایشان، تاریخ سیاسی و نظامی، روابط خارجی سامانیان، اوضاع اجتماعی، اقتصادی، اداری، فرهنگی و هنری دوره سامانی را مورد بررسی قرار داده است. نویسنده به اوضاع فرهنگی قلمرو سامانی پرداخته اما به تاثیر سیاست مذهبی در پیشرفتهای فرهنگی توجهی ننموده است.

تنها پژوهشی که به صورت خاص به اوضاع مذهبی بخشی از قلمرو سامانیان پرداخته است، مقاله ای از ابوالقاسم فروزانی با نام «اوضاع مذهبی ماوراءالنهر در عهد سامانیان» است، فروزانی در این مقاله به پراکندگی ادیان و فرق در این ناحیه و تا حدی به اهمیت علما در نزد امرای سامانی پرداخته است.

این تحقیقات عمدتاً با هدف نقل و شناساندن گوشه هایی از تاریخ سامانیان به اهل تاریخ و برای شناخت هرچه بیشتر منابع این دوره مفید می باشد. در مورد اوضاع مذهبی سامانیان اطلاعاتی در میان این کتب وجود دارد، اما اهمیت سیاست مذهبی، تعامل سامانیان با فرق و ادیان مختلف و نقش سیاست مذهبی در شکوفائی اوضاع فرهنگی قلمرو سامانی مورد پژوهش قرار نگرفته است. از آنجا که سیاست مذهبی حکومتها تأثیر مستقیمی بر فرهنگ یک جامعه دارد و می تواند موجب رشد و تعالی یک جامعه از نظر اجتماعی- اقتصادی- نظامی و فرهنگی شود و از سوئی در بین حکومتهای ایران پس از اسلام سامانیان ویژگی مدارای مذهبی را دارا بودند و این ویژگی از مهمترین علل شکوفایی فکری- فرهنگی در این دوره بود، پژوهشگر در نظر دارد به دلیل خلاء پژوهشی در این حوزه با بهره گیری از منابع موجود، تحلیلی از ارتباط مذهب و دولت، سیاست مذهبی سامانیان و تاثیر آن بر روابط ایشان با پیروان سایر ادیان و فرق، نحوه تعامل امرای این سلسله با علما و فقها همچنین مشارکت سیاسی و اجتماعی فقها و علمای دوره سامانی ارائه دهد. این پژوهش در چهار فصل مورد بررسی قرار می گیرد.

در فصل اول جغرافیای خراسان و ماوراءالنهر، مقدمه ای از اوضاع سیاسی مذهبی خراسان و ماوراءالنهر پیش از به حکومت رسیدن آل سامان و پیشینه مذهبی و سیاسی این خاندان مورد ارزیابی قرار می گیرد.

در فصل دوم حکومت سامانی با تأکید بر روابط آنها با خلفای عباسی مورد بررسی و روابط هر امیر با خلفای وقت به صورت مجزا ارزیابی می شود.

در فصل سوم به پیروان ادیان و فرق اسلامی در خراسان و ماوراءالنهر، تعامل ایشان با آل سامان، مقربان غیر حنفی دربار سامانی، کشمکش ها و شورش های مذهبی خراسان و ماوراءالنهر در دوره پرداخته می شود.

در فصل چهارم جایگاه علما و فقها در دولت سامانی در دو قسمت: روابط ایشان با امیران سامانی و حضور ایشان در مناصب دولتی بررسی می گردد.

بررسی و نقد منابع

در دوره میانه آثار تاریخی، ادبی، جغرافیایی، فقهی، مزارات و سفرنامه های بسیاری نوشته شد. در این میان در قرون سوم چهارم هجری آثاری که مختص به دوره سامانی باشد، کمتر به نگارش درآمد. در کتب نزدیک به دوره سامانی نیز نوعی تکرار مطالب دیده می شود و درباره روابط مذهبی و سیاست مذهبی سامانیان و به خصوص درباره اقلیتهای دینی اطلاعات زیادی در دسترس نیست. علی رغم این کاستی پژوهشگر می تواند از میان منابع به زوایایی از اوضاع مذهبی، اجتماعی و فرهنگی آن دوره پی ببرد. در این پژوهش نیز محقق در حد توان خویش در استفاده از آثار موجود مربوط به دوره سامانی تلاش نمود. به منظور فراهم آمدن مطالب این پژوهش از منابع و کتب تاریخی (عمومی و محلی)، جغرافیایی، ادبی، مزارات، سفرنامه، شرح حال، فقهی و فقه سیاسی و علاوه بر آن از تحقیقات و مطالعات جدید استفاده گردید.

تواریخ عمومی:

- تاریخ طبری^۱: محمد بن جریر طبری این کتاب را در دو بخش پیش از اسلام و پس از اسلام به شیوه سالشمارانه به نگارش درآورده است. در این کتاب حوادث پس از اسلام تا سال ۳۰۲ه. دنبال شده است. عمده اطلاعات طبری در زمینه حوادث و رویدادهای سیاسی

^۱. طبری، محمد بن جریر، ۱۳۷۵، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر.

می باشد. در این تحقیق علاوه بر اطلاعات سیاسی کتاب درباره روابط شیعیان با آل سامان داده هایی مورد استفاده قرار گرفت.

- مروج الذهب^۱: تالیف علی بن حسین مسعودی در دو بخش نوشته شده است؛ بخش اول تاریخ خلقت و انبیاء و ملل مختلف قبل از اسلام و بخش دوم از بعثت پیامبر تا سال ۳۳۶ه. ادامه دارد. حسن کتاب مسعودی درهم آمیختن تاریخ و جغرافیا در نگارش تاریخ است. بخشی از کتاب حاصل سفرهای اوست، که از این نظر نیز اهمیت دارد. درباره فرق اسلامی و روابط سامانیان با خلفای عباسی اطلاعاتی از این کتاب گرفته شد.

- البدء و التاریخ^۲: اثر ابونصر بن مطهر بن طاهر مقدسی می باشد. کتاب در سال ۳۵۵ه. برای یکی از امرای سامانی تالیف شد. کتاب ۲۲ فصل دارد که فصلی از آن مربوط به ادیان و نحله ها و مذاهب مختلف است. از این فصل درباره خرمیان، مسیحیان، یهود و زرتشتیان داده هایی اخذ گردید. همچنین وی فصلی دیگر را به فرقه های اسلامی تخصیص داده است، در این پژوهش از این فصل به خصوص در باب فرق شیعه استفاده شد.

- تجارب الامم^۳: اثر ابوعلی مسکویه رازی در ۶ جلد نوشته شده است. ابن مسکویه به تاریخ نگاری با نگاهی حکیمانه و فلسفی می نگریست. نکته مهم در تاریخ نگاری وی این است که با وجود اینکه ابن مسکویه از نزدیکان آل بویه بود، تاریخ خود را با بی طرفی نگاشته است. کتاب ابن مسکویه شامل تاریخ پادشاهان ایران پیش از اسلام، خلفای اموی و خلفای عباسی تا دوره مطیع الله است. از جلد های ۵ و ۶ این کتاب که خلافت معتضد تا مطیع الله را در برمی گیرد، استفاده شد. بیشترین استفاده از این کتاب در رابطه با اوضاع سیاسی سامانیان، ارتباط ایشان با خلفا و فرق اسلامی بود.

- سنی الملوك الارض و الانبياء^۴: اثر حمزه بن حسن اصفهانی، وی در قرن چهارم هجری می زیست. کتاب در ده باب نوشته شده است. اصفهانی در فصول نهم و دهم از باب دهم به ذکر والیان طبرستان و خراسان می پردازد. اطلاعاتی که از این کتاب اخذ گردید، درباره پیشینه خاندان سامانی، مذاهب اسلامی به ویژه زیدیان است.

۱. مسعودی، علی بن حسین، ۱۳۷۴، مروج الذهب، ج ۲، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی و فرهنگی.

۲. مقدسی، مطهر بن طاهر، ۱۳۷۴، آفرینش و تاریخ، ج ۲، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، آگه.

۳. ابن مسکویه، ابوعلی، ۱۳۶۹، تجارب الامم، ج ۵، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران، سروش.

۴. اصفهانی، حمزه بن حسن، ۱۳۴۶، تاریخ سنی الملوك الارض و الانبياء، ترجمه جعفر شعار، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

- زین الاخبار^۱: از ابوسعید عبدالحی بن ضحاک گردیزی است که در اواخر قرن ۴ و قرن ۵ هجری زندگی می کرد. گردیزی کتاب خود را به سلطان غزنوی عبدالرشید بن مسعود تقدیم نموده است. کتاب گردیزی تاریخ پادشاهان پیش از اسلام ایران، خلفای اسلام تا دوره خلیفه عباسی قائم بامرالله، امرای خراسان: صفاریان، سامانیان، غزنویان و...، اعیاد و مراسم ادیان مختلف، معارف و انساب اقوام مختلف را در بر می گیرد. این کتاب اطلاعات با ارزشی درباره مذهب بزرگان سامانی، شورشهای مذهبی و فرق اسلامی ارائه می دهد. ضمن اینکه زین الاخبار تنها منبعی است که به صراحت دین سامان خدات نیای سامانیان را زرتشتی اعلام می کند، که از این حیث نیز حائز اهمیت است.

- الکامل فی التاریخ^۲: اثر عزالدین علی ابن اثیر متوفی ۶۳۰ه. و حوادث کتاب از آغاز خلقت تا سال ۶۲۸ه. ادامه یافته است. الکامل اخبار کاملی درباره سامانیان تا خلع ابوعلی چغانی دارد. ترجمه کتاب در ۳۳ جلد تنظیم شده که مجلدهای ۲۱-۱۹ مورد استفاده قرار گرفت. از این کتاب علاوه بر داده هایی از اوضاع سیاسی، مطالبی درباره روابط بین بزرگان سامانی، همچنین روابط امیران سامانی با علما و شیعیان اخذ شد.

- الانساب^۳: ابوسعید عبدالکریم بن محمد سمعانی متوفی قرن ۶ هجری این کتاب را بر اساس دیده ها و شنیده هایش نوشت. در واقع کتاب نتیجه سفرهای او است. برخی از نام اشخاص، شهرها، روستاها و آثار تاریخی به همراه اطلاعاتی از آنها در کتاب آمده است. از این اثر اطلاعاتی درباره امرای سامانی گرفته شد.

تواریخ ادواری:

- تاریخ بیهقی^۴: ابوالفضل بیهقی در قرن ۵ هجری این کتاب را به نگارش درآورده که قسمتی از این کتاب از بین رفته است. نام دیگر این کتاب به سبب اینکه بیشتر مطالب باقی مانده مربوط به حکومت مسعود غزنوی است، تاریخ مسعودی است که موضوع اصلی آن

۱. گردیزی، ابوسعید عبدالحی، ۱۳۶۳، زین الاخبار، به تحقیق عبدالحی حبیبی، تهران، دنیای کتاب.

۲. ابن اثیر، عزالدین علی، ۱۳۷۱، الکامل فی التاریخ، ج ۱۵، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران، علمی.

۳. سمعانی، ابوسعید عبدالکریم، ۱۹۶۲/۱۳۴۰، الانساب، ج ۷، تحقیق عبدالرحمن بن یحیی المعلمی الیمانی، حیدرآباد، مجلس

دائرة المعارف العثمانیه.

۴. بیهقی، ابوالفضل، ۱۳۷۴، تاریخ بیهقی، ج ۳، مصحح خلیل خطیب رهبر، تهران، مهتاب.

تاریخ پادشاهی مسعود غزنوی است. این کتاب علاوه بر تاریخ غزنویان، قسمت‌هایی را به تاریخ صفاریان و سامانیان و دوره پیش از پادشاهی محمود غزنوی دارد. از این کتاب اطلاعاتی درباره روابط سیاسی سامانیان اخذ گردید.

- تاریخ یمنی^۱: این کتاب تألیف ابونصر محمد عتبی است که در قرون ۴ و ۵ هجری می‌زیست. در دوره سلجوقی ابوالشرف ناصح بن ظفر جرفادقانی آن را به فارسی برگرداند. کتاب حوادث آخر دوره سامانی تا زمان سلطان محمود غزنوی را در برمی‌گیرد و درباره امرایی مانند آل زیار، سیمجوریان و غوریان اطلاعاتی ارائه می‌دهد. از این کتاب داده‌هایی درباره روابط سیاسی اواخر دوره سامانی اخذ گردید.

سیرالملوک:

- سیاستنامه^۲: تألیف خواجه نظام الملک وزیر سلاطین سلجوقی می‌باشد. این اثر گرچه در قرون ۳ و ۴ هجری نوشته نشده، اما داده‌های مهمی درباره اسماعیلیان قلمرو سامانی ارائه می‌دهد و در واقع تنها منبعی است که به صورت گسترده به این مساله پرداخته است و از این حیث در این پژوهش با اهمیت تلقی می‌شود. هرچند با توجه به تعصب مذهبی نظام الملک بهتر آن است اطلاعات وی با احتیاط نگریسته شود.

- الفخری^۳: تألیف صفی الدین محمد بن طباطبا معروف به ابن طقطقی شیعی مذهب که پس از فروپاشی خلافت عباسی نوشته و از یک مقدمه و ۲ فصل تشکیل شده است. فصل اول دربردارنده پندهایی برای فرمانروایان و فصل دوم حوادث تاریخ اسلام از آغاز تا سقوط بغداد را در بردارد. در باب رویدادهای سیاسی داده‌هایی از این کتاب اخذ شد.

- سلوک و الملوک^۴: اثر فضل الله روزبهان خنجی، هر چند این اثر در قرن ۱۰ هجری نوشته شده اما نویسنده در آن به آراء ابوحنیفه و شافعی پرداخته است که این مطالب در پژوهش حاضر استفاده گردید. داده‌هایی مربوط به حقوق و تکالیف اهل ذمه و روابط ایشان با حنفیان و شافعیان از این کتاب بدست آمد.

۱. عتبی، ابونصر محمد، ۱۳۷۴، تاریخ یمنی، ترجمه ابوالشرف ناصح جرفادقانی، تهران، علمی و فرهنگی.

۲. نظام الملک، ابوعلی حسن بن علی، ۱۳۴۸، سیر الملوک، به کوشش جعفر شعار. تهران، فرانکلین.

۳. ابن طباطبا، محمد بن علی، ۱۳۶۰، الفخری، ج ۲، ترجمه محمدوحید گلپایگانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۴. روزبهان خنجی، فضل الله، ۱۳۶۲، سلوک الملوک، به تصحیح و مقدمه محمدعلی موحد، تهران، خوارزمی.

تواریخ شهرها:

- تاریخ بخارا^۱: اثر ارزشمند ابوبکر محمد نرشخی که در ۳۳۲ ه. تالیف شد و از منابع مهم دوره سامانی است، که اگر چه تاریخ محلی محسوب می شود اما به دلیل اینکه بخارا پایتخت امرای سامانی بود، اطلاعات با ارزشی از وقایع این دوره ارائه می دهد. تاریخ بخارا نه تنها شامل نقل اوضاع سیاسی سامانیان است، بلکه داده های با ارزشی از تعامل امیران سامانی با پیروان فرق اسلامی و ادیان، علما و خلفا، پیشینه مذهبی بخارا و شورش های مذهبی ارائه می دهد.

- تحقیق ماللهند^۲: اثر ابوریحان بیرونی از دانشمندان و مورخان بزرگ هم عصر سامانی است. وی اهل خوارزم و دورانی از عمرش مصادف با حکومت سامانی بود. در این پژوهش اطلاعاتی در زمینه پیشینه خاندان سامانی از این کتاب اخذ شد.

- تاریخ نیشابور^۳: اثر ابوعبدالله حاکم نیشابوری متوفی ۴۰۵ ه. است. اصل کتاب از بین رفته و کتاب حاضر تلخیص و ترجمه ای از آن می باشد، که توسط محمد بن حسین خلیفه نیشابوری صورت گرفته است. کتاب با مقدمه ای درباره پیامبر و صحابه و تابعین و بزرگان آغاز و سپس به بزرگان نیشابور و تاریخ و جغرافیای شهر پرداخته می شود. درباب پیشینه مذهبی خراسان و به خصوص نیشابور و روابط آل سامان با پیروان دیگر ادیان داده هایی از این کتاب اخذ گردید.

- تاریخ سیستان^۴: مولف این کتاب مجهول است و کتاب در قرن ۵ هجری نگاشته و بعدها مطالبی بر آن افزوده شد. از آنجا که سیستان در قلمرو سامانی بود، این کتاب دربردارنده داده هایی مفید برای این دوره می باشد. از این منبع درباره خوارج و روابط سامانیان با خلفا و پیروان ادیان اطلاعاتی با اهمیت گرفته شد.

^۱ نرشخی، ابوبکر، ۱۳۵۱، تاریخ بخارا، ابوبکر محمد بن جعفر، تاریخ بخارا، ترجمه ابونصر قباوی، تلخیص محمد بن زفر، تصحیح مدرس رضوی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

^۲ بیرونی، ابوریحان، ۱۳۶۲، تحقیق ماللهند، ترجمه منوچهر صدوقی سها، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

^۳ حاکم نیشابوری، ابوعبدالله، ۱۳۷۵، تاریخ نیشابور، تهران، آگه.

^۴ —، ۱۳۶۶، تاریخ سیستان، به تصحیح ملک الشعرا بهار، تهران، کلاله خاور.

- تاریخ طبرستان^۱: اثر ارزشمند بهاءالدین محمد ابن اسفندیار که در قرن ۶ هجری نوشته شده است. داده هایی که از این کتاب اخذ شد مربوط به: روابط سامانیان با پیروان ادیان و فرق اسلامی به خصوص زیدیان، و حاکمان انتصابی سامانیان در طبرستان است.

تاریخ هرات^۲: توسط عبدالرحمن فامی هروی در قرن ۶ هجری نوشته شد. اطلاعات این کتاب شامل داده هایی از دوره پیش از اسلام و دوره اسلامی هرات است. از این کتاب درباره تعامل امیران سامانی با علما داده هایی اخذ شد.

- تاریخ بیهق^۳: نوشته علی بن زید معروف به ابن فندق و در قرن ۶ هجری نوشته شد. کتاب تاریخ بیهق و بزرگان این ناحیه است و نکات ارزشمندی درباره پیروان ادیان و فرق اسلامی و ارتباط آنان با سامانیان دارد.

- فضایل بلخ^۴: تألیف عبدالله بن عمر صفی الدین بلخی و در قرن ۷ هجری به نگارش درآمد. در سه فصل نوشته شده که ۲ فصل از آن به شهر بلخ و فصل سوم به بزرگان و علمای بلخ پرداخته است. در این پژوهش درباره پیشینه خاندان سامانی و روابط ایشان با ادیان و مذاهب اسلامی از کتاب مذکور استفاده شد.

- تاریخ ملازاده (در ذکر مزارات بخارا)^۵: تألیف احمد بن محمود معروف به معین الفقراء و شرح برخی مزارات بزرگان بخارا است که در عین حال به اوضاع اجتماعی و مذهبی هم پرداخته است. درباره اعتقادات امرای سامانی از این کتاب داده هایی اخذ شد.

- روضات الجنات فی اوصاف مدینه الهرات^۶: اثر محمد زمجی اسفزاری که اگر چه مربوط به دوره سامانی نیست، اما به واسطه اینکه تاریخ هرات است درباره این خاندان اطلاعاتی در دسترس قرار می دهد. این کتاب کامل ترین تاریخ هرات می باشد. اسفزاری

^۱. ابن اسفندیار، بهاءالدین محمد، ۱۳۲۰، تاریخ طبرستان، تصحیح عباس اقبال، تهران.

^۲. فامی هروی، عبدالرحمن، ۱۳۸۷، تاریخ هرات، با مقدمه محمدحسن میرحسینی و محمدرضا ابونئی مهریزی، با پیشگفتار ایرج افشار، تهران، میراث مکتوب.

^۳. بیهقی، علی بن زید، ۱۳۶۱، تاریخ بیهق، به اهتمام احمد بهمنیار، تهران، فروغی.

^۴. واعظ بلخی، ابوبکر عبدالله، ۱۳۵۰، فضایل بلخ، ترجمه عبدالله محمد حسینی بلخی، تصحیح و تحشیه عبدالحی حبیبی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

^۵. معین الفقراء، احمد بن محمود، ۱۳۳۹، تاریخ ملازاده در ذکر مرارات بخارا، به اهتمام احمد گلچین معانی، تهران، ابن سینا.

^۶. زمجی اسفزاری، معین الدین محمد، ۱۳۳۸، روضات الجنات فی اوصاف مدینه الهرات، ج ۱، محقق و مصحح سیدمحمد کاظم امام، تهران، دانشگاه تهران.

در این کتاب علاوه بر تاریخ هرات، درباره بزرگان، رجال، بناها، جغرافیای تاریخی و وقایع اجتماعی و سیاسی خراسان سخن گفته است. از این کتاب درباره مذهب بزرگانی مانند ابن سینا اطلاعاتی گرفته شد.

جغرافیای تاریخی:

- فتوح البلدان^۱: در قرن سوم هجری توسط ابوالحسن احمد بلاذری نگاشته شد، از بهترین کتب فتوح می باشد و اطلاعات ارزشمندی درباره اوضاع خراسان و ماوراءالنهر هنگام ورود اسلام و پس از ورود اسلام ارائه داده است.

- البلدان^۲: ابوبکر احمد بن محمد معروف به ابن فقیه همدانی جغرافیدان ایرانی است، که در قرن سوم هجری کتاب خود را به رشته تحریر درآورد. این کتاب با مقدمه ای آغاز و سپس در بخش هایی اطلاعاتی از ولایات مختلف ایران و همچنین ارمنستان ارائه می دهد. از این کتاب در باب نخستین امیران سامانی اطلاعاتی بدست آمد.

- مسالک و ممالک^۳: اثری از ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله ابن خردادبه متوفای قرن ۳ هجری مورخ و جغرافیدان ایرانی می باشد. مطالب کتاب در باب راه ها، خراج، عناوین و القاب، پادشاهان ایران، چین و روم و عجایب جهان است. ابن خردادبه در حین بیان راه ها مختصری درباره پراکندگی پیروان ادیان در ماوراءالنهر سخن گفته که در این پژوهش از این مطلب استفاده گردید.

- اشکال العالم^۴: اثری از ابوالقاسم بن احمد جیهانی و از منابعی است که در دوره سامانی نوشته شد. کتاب به جغرافیای شهرهای مختلف پرداخته است. به واسطه این کتاب درباره پیروان ادیان و فرق اسلامی در خراسان و ماوراءالنهر اطلاعاتی کسب شد.

- صورة الارض^۵: یکی دیگر از منابع مهم این دوره اثر ارزشمند ابن حوقل بغدادی است. وی علاوه بر پرداختن به جغرافیای سرزمین ها، به شرح حال بزرگان و پادشاهان و

^۱ بلاذری، ابوالحسن احمد، ۱۳۷۷، فتوح البلدان، ج ۲، ترجمه محمد متوکل. تهران، نقره.

^۲ ابن فقیه، احمد بن محمد، ۱۳۴۹، البلدان، ترجمه ح. مسعود، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

^۳ ابن خرداد به، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله، ۱۳۷۰، مسالک و ممالک، ترجمه سعید خاکرند، تهران، مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی.

^۴ جیهانی، ابوالقاسم بن احمد، ۱۳۶۸، اشکال العالم، ترجمه علی بن عبد الاسلام کاتب، با مقدمه و تعلیقات فیروز منصوری، مشهد، به نشر و آستان قدس رضوی.

^۵ ابن حوقل، ابوالقاسم محمد، ۱۳۴۵، صورة الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.